

Rapport Kunst og inventar 35/2007

Eidsborg stavkirke

Konservering av veggmalerier fra 1600-tallet og
paneler fra middelalderen

Kristin Solberg
Terje Norsted
Christina Spaarschuh

INNHold

1 INNLEDNING

- 1.1 Bakgrunn og målsetting for arbeidet
- 1.2 Omfang av arbeidet
- 1.3 Bygning med dekor og gjenstander som rapporten omhandler

2 LIMFARGEDEKOREN PÅ VEGGENE

- 2.1 Beskrivelse
- 2.2 Tilstand
- 2.3 Behandling
- 2.4 Observasjoner gjort i løpet av arbeidet

3 LIMFARGEDEKORERTE PANELER FRA MIDDELALDEREN

- 3.1 Bakgrunn
- 3.2 Beskrivelse
- 3.3 Behandling
- 3.4 Forslag til videre tiltak

4 LITTERATUR

Figur 1. Konsolidering av limfargedekor på sørveggen i den eldste delen av skipet. Konservator Hilde Berntsen fjerner forsidebeskyttelse av japanpapir etter at overflødig lim er fjernet fra overflaten. Foto: NIKU, KSo 2007.

Figur 2. Limfargedekor på den vestlige delen av sørveggen. Motivet er hentet fra liknelsen om de kloke og de dårlige jomfruene. På rankedekoren øverst på veggens ses mørke skjolder etter fuktpåvirkning. På nedre del er det store, retusjerte felter på forhugginger og innkabbinger som er dårlig fargemessig tilpasset den slitte dekoren. Foto: NIKU, KSo 2007.

1 INNLEDNING

Bygning:	Eidsborg stavkirke
Topografisk nr.:	A 176
Adresse:	Museumsveien 24, 3880 Dalen
Eier:	Tokke kommune, Telemark
Oppdragsgiver:	Riksantikvaren
Feltarbeidsperiode:	30. 07– 03.08. 2007
Prosjektleder:	Konservator Kristin Solberg, NIKU
Prosj. medarbeidere:	Konservatorene Hilde Berntsen, Terje Norsted og Christina Spaarschuh, NIKU
NIKU prosjektnr.:	156.2477

1.1 Bakgrunn og målsetting for arbeidet

Det ble foretatt en befaring i kirka 25.april.2006 i regi av Riksantikvaren, for å registrere tilstanden på veggfast og flyttbart inventar og kunst.¹ Rapporten konkluderer med at seks løse planker med limfargedekor fra middelalderen og veggdekoren i limfarge fra 1600-tallet på kirkeskipets sørvegg, hadde mye løs maling. Det ble anbefalt at dekoren burde konsolideres snarest. Riksantikvaren ga NIKU i oppdrag å sikre limfargedekoren i Eidsborg stavkirke gjennom undersøkelse og konsolidering, samt dokumentasjon i form av NIKUs upubliserte rapport.²

1.2 Omfang av arbeidet

Arbeidet med konsolidering av limfargedekor ble delt inn i to faser:

- Forprosjekt hvor metode og tidsforbruk ble undersøkt. Forprosjektet ble utført av Kristin Solberg og Henrik Smith i perioden 12.-13. juni 2007.
- Behandling av veggdekor i skipet samt to panelfragmenter med middelalderdekor. Veggmaleriene ble beskrevet av Terje Norsted, og undersøkt og konsolidert av Hilde Berntsen, Terje Norsted, Kristin Solberg og Christina Spaarschuh. Middelalderpanelene ble undersøkt, beskrevet og konsolidert av Christina Spaarschuh.

1.3 Bygning med dekor og gjenstander som rapporten omhandler

- Eidsborg stavkirke er en enskipet langkirke fra ca. 1250-1300.³
- Veggene i skipet ble dekorert med limfargedekor på 1600-tallet. Dekoren på nordveggen er datert 1604, mens maleriene på sørveggen antas å være noe yngre, fra 1640/49 på grunn av et datert tekstfelt over en døråpning lengst vest på sydveggen.⁴
- Kirka ble bygget om på 1800-tallet, både i 1826 og i 1845. Skipet ble forlenget med en tømret del mot øst og et nytt, tømret kor. Det ble satt inn store vinduer i skipets sørvegg, og interiøret ble panelt.⁵
- Kirka ble restaurert i 1920-årene.⁶ Mange av endringene fra 1800-tallet ble fjernet og bygget forsøkt gitt et utseende som liknet mer på den middelalderske stavkirka. Ettersom dette var bygdas eneste kirke, måtte det innvendige utstyret tilpasses menighetens behov. Kirka fikk nye, mindre vinduer som ble plassert høyt opp på veggene slik at svalgangen på sørveggen kunne rekonstrueres. Den innvendige himlingen og panelet på veggene i skipet ble fjernet, slik at takstolen igjen ble åpen og limfargedekoren på veggene ble synlige. Dekoren hadde store skader pga. de sekundære vindusåpningene og forhugninger. Den ble konservert og supplert av konsulent Domenico Erdmann, som også hadde ansvar for de øvrige malerarbeidene i kirka. Untatt var bemalingen av skipets utvidelse mot øst, som ble dekorert av arkitekt Arnstein Arneberg. Kirka ble tatt i bruk igjen i 1929 etter en byggetid på to år.
- Ved restaureringen i 1920-årene ble to fragmenter av malte paneler fra middelalderen som kom fra Lårdal kirke, plassert på vestveggen i Eidsborg stavkirke.

¹ Rapporten av 18.12.2006 er skrevet av konservator Mille Stein fra NIKU.

² Kontrakt mellom NIKU og RA: NIKU ref. 340/07/568/MSt

³ www.stavkirke.org

⁴ Meyer s. 79, og Erdmann s.4.

⁵ Eliassen s. 53.

⁶ Eliassen

2 LIMFARGEDEKOREN PÅ VEGGENE

2.1 Beskrivelse

Dekoren befinner seg på nord- og sørveggen i den opprinnelige delen av skipet, malt med limfarge på stavkirkas veggbord. På vestveggen er det ingen dekor. Det ser ut som veggene kan ha blitt vasket, for det sitter små rester av hvit limfarge igjen i ujevnheter i treverket. Disse restene er for små til at det lar seg gjøre å si noe om alder eller evt. dekor. Skipets østvegg ble revet i 1826 for å bygge til et nytt, laftet kor i samme bredde som skipet.⁷ Dekoren på nordveggen har en malt datering til 1604, mens sørveggenes malerier antas å være fra 1640-årene, på grunn av at utformingen atskiller seg litt fra maleriene på nordveggen og at det er en datering på et skriffelt som kan tolkes derhen. Feltet befinner seg over den opprinnelige døråpningen lengst vest på sørveggen. Den nedre skriffelinnen med tallene er beskåret, men er blitt tolket til 1640 eller 1649.⁸

Figur 3. Skriffelt over opprinnelig døråpning lengst vest på sørveggen. Foto: NIKU, KSo 2007.

Veggene er delt horisontalt i tre soner, og dekoren følger samme skjema og er også temmelig lik på nord- og sørvegg: Nederst er det en frise med store bladrosetter. I midten er det figurframstillinger plassert inn i felt omrammet av malte søyler og bueganger. Øverst er det en frise med frodige akantusranker.

Dekoren på sørveggen er sterkt beskåret på grunn av de mange ombyggingene med utvidelser av vindusåpningene. Deler av en framstilling av de fem kloke og de fem dårlige jomfruene er bevart. På tile tre fra øst er det malt en mann med drakt og hårfrisyre som på 1600-tallet, og som trolig forestiller en prest. Det antas at denne tilen opprinnelig tilhørte østveggen mot koret.⁹

Nordveggenes figurscener forestiller de hellige tre konger til hest på vei til Betlehem, tilbedelsen av Jesusbarnet, Kristi fødsel, og lengst øst bryllupet i Kana.¹⁰ har det ikke vært vinduer som har beskåret dekoren, men figurfrisen er nesten bortslitt og kan knapt tydes. Dette er høyt oppe på veggen, så slitastjen kan muligens skyldes at det engang har vært et galleri langs nordveggen.

⁷ Anker & Havran s.164.

⁸ Erdmann s.4.

⁹ Erdmann s.2.

¹⁰ Meyer s.79.

Figur 4. Nordvestre hjørne i skipet. Nordveggen undersøkes for løs maling. Nordveggens billedfrise er plassert høyt oppe på veggen, men har slitasje som tyder på at mennesker har berørt flatene. Dette kan tolkes som spor etter et tidligere galleri. Vestveggen er udekorert. Bildet viser også at det ikke var nødvendig å bygge stillas for å utføre arbeidet. Ved å legge plater på benkevangene ble øvre del av veggen nådd fra gardintrapp. Foto: NIKU, KSo 2007.

2.2 Tilstand

Figur 5. Detalj som viser en av de kloke jomfruene på sørveggen før konsolidering. Malinglaget hadde avskallede partier, maling uten feste til underlaget og løse flak. Overflaten var dekket av støv og spindellev. Foto: NIKU, KSo 2007.

Figur 6. Detalj før konsolidering, fra partiet like ovenfor figur 5, med avskallinger og løs maling, samt store mengder støv og skitt. Foto: NIKU, KSo 2007

Selv om dekoren på nordveggen tildels var svært avslitt, ble det bare observert mindre partier med løs maling. Dekoren på sørveggen, derimot, hadde svært mye løs maling over hele veggen. Det var store, stive oppskallinger og mange løse malingflak og avskallede partier. Veggen var også ekstremt skitten, med tykke lag med støv og smuss.

Det er en del mørke skjolder etter fuktpåvirkning på limfargedekoren, og tyder på at det har rent vann nedetter veggen. Dette finnes særlig på den øvre, vestlige del av sørveggen. Se figur 2 og 3.

Skjoldene syntes godt i lyset fra arbeidslamper. Til daglig er imidlertid kirka svært mørk, og skjoldene er lite påfallende.

Flere av innbøtingene og forhuggingene i veggpanelet på sørveggen var grovt retusjert og dårlig avstemt fargemessig til omgivelsene. Se figur 2. Prosjektets målsetting var imidlertid å feste løs maling. Det ble derfor ikke vurdert tiltak for å utbedre skjemmende retusjer eller andre tiltak av estetisk art.

2.3 Behandling

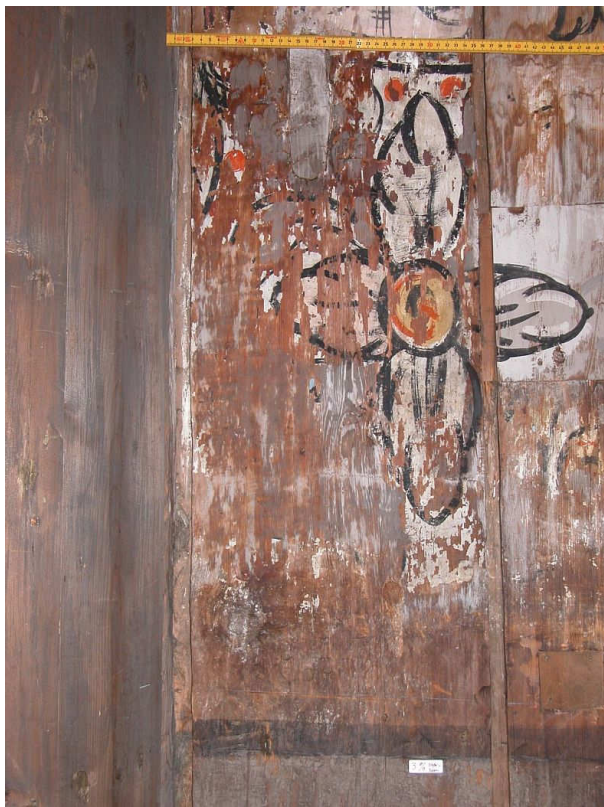
Rensing

Det var svært mye støv på sørveggen, men på grunn av at malingen var så løs, var det umulig å børste bort støvet uten å skade dekoren. Store felter måtte derfor konsolideres med støvlaget liggende på overflaten. Noe smuss kunne fjernes etter at dekoren var ferdig konsolidert og tørr, men det ligger fremdeles igjen støv på overflaten.

Konsolidering

NIKUs standard metode for konservering av limfargedekor ble benyttet på veggene. 2,5 % størlim løst i vann ved ca. 50 C°; ble påført gjennom japanpapir for at løse malingflak ikke skulle bli dratt ut av posisjon. Overflødig lim på overflaten ble fjernet ved å presse absorberende papir mot den japanpapirdekkete dekoren. Japanpapiret ble forsiktig fjernet før limet var helt tørt. Noe overflatesmuss og vannløselige, brunfargete urenheter i fuktskjoldene fulgte med når det overflødig limet ble fjernet.

Før arbeidet tok til, var konsolideringsmiddel og metode utprøvd gjennom et forprosjekt. Det ble gjort små prøvelfelter med konsolidering med størlim av 2,5% og 3%. Begge limstyrkene virket godt, og det var ingen nye oppskallinger i noen av prøvelfeltene da NIKU returnerte etter 6 uker. NIKU valgte å utføre arbeidet med den svakeste limkonsentrasjonen.

Figur 7. Det ble gjort forsøkskonsolidering på tile 1 fra øst, med 3 % størlim. Foto: NIKU, KSo 2007.

Figur 8. Det ble også prøvd med 2,5 % størlim, her et fremdeles fuktig prøveområde på dekoren i skipets nyere østdele. Foto: NIKU, KSo 2007.

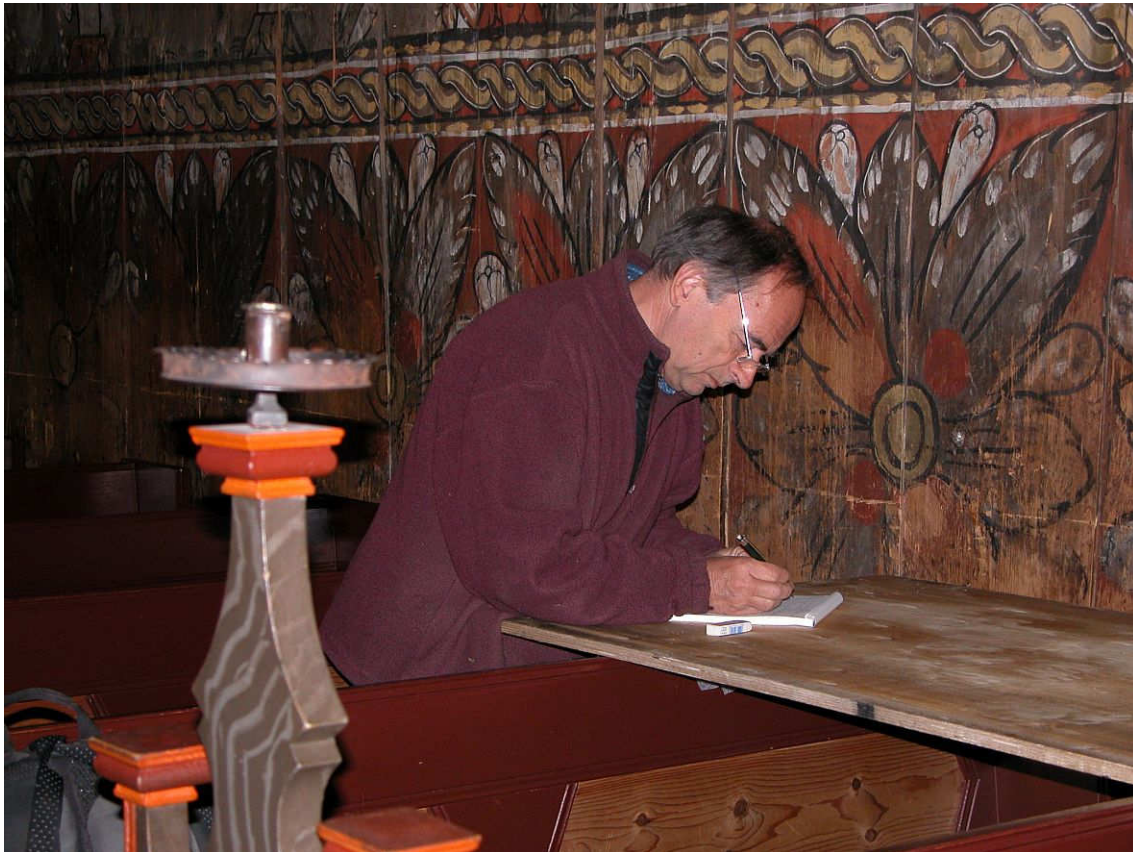
Omfang

På sørveggen i den eldste delen av skipet, ble alle elementer med limfargedekor fra 1600-tallet konsolidert.

På nordveggen var det bare svært små partier med løs maling. Disse ble konsolidert lokalt, avgrenset av konturer for å unngå skjolder.

Det ble merket av på plantegninger av veggene hvor de konsoliderte områdene finnes. Skissene oppbevares av Riksantikvaren.

2.4 Observasjoner gjort i løpet av arbeidet

Figur 9. Konservator Terje Norsted studerte veggmalerienes maleteknikk, her på nordveggs frise av bladrosetter. Foto: NIKU, KSo 2007

Det ble gjort noen observasjoner med hensyn til maleteknikken som var benyttet på veggdekoren:

Nordveggen

Maleteknisk kronologi på den nederste frisen av bladrosetter:

1. Først ble det lagt opp en gråbrun bunnfarge. Malingen er strøket tynt og grovt med bred pensel. Strøkene kan ses.
2. Bladene ble inntonet med lys grått og brunrødt.
3. De sirkelformete elementene i midten av rosettene ble malt grågrønne,
4. Indre del av bladene ble forsynt med brunrøde og rosa sirkler.
5. Fruktene ble lagt opp med hvitt.
6. Alle konturene, bladenes "nerver" og elementene i midten ble trukket opp med svart.
7. Hvite detaljer på bladene ble malt.
8. Bakgrunnen ble malt brunrød.
9. De hvite fruktene ble konturert med svart.
10. Fruktene ble "pyntet" med løse, rødbrune strøk.

Den gråbrune bunnfargen så ut til å være strøket over hele veggen. Dette kan tyde på at maleriene på nordveggen ble utført av samme maler. Han har hatt en sikrere formsans og teknikk enn sørveggs maler. Dette ses tydelig på bladrankene på nordveggs øvre frise. Disse ser ut til å være utført med omtrent samme teknikk som veggens nedre, ornamenterte del. (Øvre frise ble ikke undersøkt i samme grad.)

Figurscenene midt på veggen:

Foruten den gråbrune bunnfargen, ble det ikke observert noen mellomstrøk som bakgrunn for figurene. Stort sett er det lagt opp lokale fargefelt som er blitt forsynt med detaljer i en eller to andre farger. Unntak: Helt hvite partier så ut til å være undermalt med tynt, lyst grått.

Farger og pigmentbruk:

Bunnfarge	Eksempel på element	Antatt pigment
Gråbrun		Rå umbra
Lokalfarger		
Hvitt/grålig hvitt	Ansikter, drakter, søyler, mark, bakerste hest, hestehover etc.	Kritt, evt. i blanding med trekullsvart
Beige	Mark, golv, vintønne, krukker	Rå umbra + kritt
Rosa	Golv	Engelsk rødt + kritt
Brunrød	Søylenes kapiteler og baser, drakter og to hester	Engelsk rødt
Grønn	Sirkelform midt i bladrosettene	Grønn jord + kritt
Svart	Drakter	Trekullsvart
Detaljfarger		
Hvitt		Kritt
Gult		Orpiment
Rødlig gult		Orpiment + litt engelsk rødt
Orange		Orpiment + litt engelsk rødt
Varm rødt		Orpiment + litt engelsk rødt
Rosa	Kraftigere enn lokaltonen, og med flere nyanser	Engelsk rødt + hvitt
Brunrød	Flere nyanser, beroende på iblanding av hvitt	Engelsk rødt + kritt
Svart	Konturering, detaljering inne i formen, f.eks. drapering i klesdrakt	Trekullsvart

Sørveggen

Maleteknisk kronologi på tile 10 og 13 (talt fra øst), observert på flatene fra svart brystningslinje og 1 meter opp på veggen:

1. Tynn, hvit bunnfarge direkte på treverket.
2. Tykkere hvitt lag som trolig har dekket hele veggflaten.
3. Grå bunnfarge for ornamentale innslag, lokalt plassert.
4. Kolorerte innslag i blek rosa, blek grønn, gul, blek blå.
5. Lys grå lokalfarge når bunnen er grå.
6. Gråsvart til svart konturering av dekoren.
7. Varm røde innslag, plassert på gult eller hvitt underlag.
8. Brunrøde innslag.
9. Ytterligere svart opptegning/ konturering.
10. Hvite markeringer av høylys.

Farger og pigmentbruk:

Farge	Antatt pigment
Hvit	Kritt
Gul	Orpiment
Blek rosa	Engelsk rød + kritt
Varm rød	Sinober
Brunrød	Engelsk rød
Blek blå	Indigo + kritt
Blek grønn	Indigo + orpiment
Lys grå	Kritt + trekullsvart
Svart	Trekullsvart

Undersøkelsene var ikke omfattende nok til å trekke definitive konklusjoner angående maleteknikken på nord- og sørveggene, men det ser ut til at det i tillegg til de formmessige ulikhetene¹¹ også er ulikheter i pigmentbruken. På nordveggen ble det ikke observert blyrødt, sinober og indigo slik som på sørveggen. Det understøtter antakelsen om at det er to forskjellige malere.

¹¹ Påpekt av Erdmann s.3

3 LIMFARGEDEKORERTE PANELER FRA MIDDELALDEREN

3.1 Bakgrunn

Da befaringen og tilstandskontrollen i 2006 fant sted, var to fragmenter av malte paneler fra middelalderen oppbevart i kirka. De var montert på vestveggen, på hver sin side av døråpningen. Fragmentene stammer opprinnelig fra nabokirka Lårdal, men var blitt plassert i stavkirka i forbindelse med restaureringen på slutten av 1920-tallet. Da NIKU utførte konserveringsarbeidene i 2007, var fragmentene deponert i det nærliggende Vest-Telemark Museum fordi malingen var i svært ustabil og dårlig stand.

*Figur 10. Panelene ble oppbevart i magasinet til Vest-Telemark Museum, liggende horisontalt på hyller.
Foto: NIKU, KSo 2007*

3.2 Beskrivelse

Beskrivelsen baserer seg på visuell undersøkelse på stedet. Det ble ikke tatt ut prøver av malingene eller foretatt kjemiske analyser av pigmenter eller bindemiddel.

Panel 1

Det ene fragmentet består av to malte bord som viser to figurer som forestiller Maria Magdalena og den hellige Margrete. Maria Magdalena holder en krukke, trolig en salvekrukke, mens Margrete holder en bok og står på en drage. Motivet er sammenhengende over de to bordene, men ser ut til å være beskåret både i nedre og øvre kant. Dekoren skal være malt omkring år 1300.¹²

Mål (maks.): H: 102 cm. B: 61,5 cm. D: 7,7 cm.

Malinglag

- Grunderingen er tynn og hvit. Den er vannløselig og basert på kritt og et organisk lim.
- Malinglagene er tynne og vannløselige, basert på pigmenter og et organisk lim.
- Tynne malinglag i avgrensede felter i motivet.
- Antatt pigmentbruk:
 - Hvit, trolig kritt
 - Grønn, trolig grønn jord
 - Høyrød, trolig sinober
 - Rødbrun, trolig jernoksyd
 - Svart, trolig trekull

¹² Anker & Havran, s. 166.

- Det er gjort modelleringer med mørkere varianter av fargen. Det ses tydelig i foldekastene på den rødbrune kappen til Maria Magdalena, og på de røde delene av sikksakkborden nedenfor figurene.
- Figurene og fargeflatene er konturert med svart. Den rødbrune kappen og høyrøde kjortelen er også konturert med hvitt.

Tilstand

- Svært mye av malingen har skallet av, særlig på bagrunnspartiene der grunderingen har stått uovermalt. Avskallingene følger også treverkets årringstruktur, ved at det er særlig mye avskalling langs vinterveden.
- Fuktighet har dannet mørke skjolder.
- Det er flere tilfeller av hvite skjolder på figurene, f.eks. i ansiktet til Maria Magdalena. Det ser ut til at fuktig, hvit grundering eller limfarge har blitt dratt utover med en klut eller liknende.
- Det er noen løse fliser i treverket på tavlens venstre side og langs skjøten mellom bordene.
- Det er fem gamle jernspikere og to nyere spikere i bordene.
- Det er flere gamle spikerhull i bordene.
- Det er søl av rødbrun oljemaling på øvre kant, og gul oljemaling på venstre kant.

Figur 11. Panel 1. Foto: NIKU, CSp 2007

Panel 2

Fragmentet består av fire løse bord, A, B, C og D. Det har en malt, geometrisk dekor av likearmete kors innskrevet i et diagonalstilt rutenett. Korsarmene er utformet som trebladete liljer med markerte midtnerver. Mønsteret fortsetter ubrutt fra bord til bord, og viser at de opprinnelig var plassert ved siden av hverandre da de ble malt. Ytterst på bord A og D rammes motivet inn av røde rammekanter. Det tyder på at de fire bordene tilsammen viser korsmotivet i full bredde, selv om bordene er beskåret i hver ende. Korsenes bunnfarge varierer i fargeintensitet, fra hvit og lys rød til gulrød. Alle har dyprøde midtnerver. Rutene har hvit bakgrunn med skravering i svart. Strekene som utgjør rutemønsteret, har en rund rosett i alle møtepunktene. Rosettene er gule med dyprødt sentrum. Strekene er i dag nærmest gråbeige, med en hvit midtstripe. Fargene er trolig mye endret pga. bleking og annen nedbryting. Det er vanskelig å antyde opprinnelig utseende uten en pigmentanalyse.

Mål

Bord A (maks.): H: 101cm. B: 31 cm. D: 3,5 cm.

Bord B (maks.): H: 101 cm. B: 34,2 cm. D: 3,0 cm.

Bord C (maks.): H: 101 cm. B: 48 cm. D: 3,4 cm.

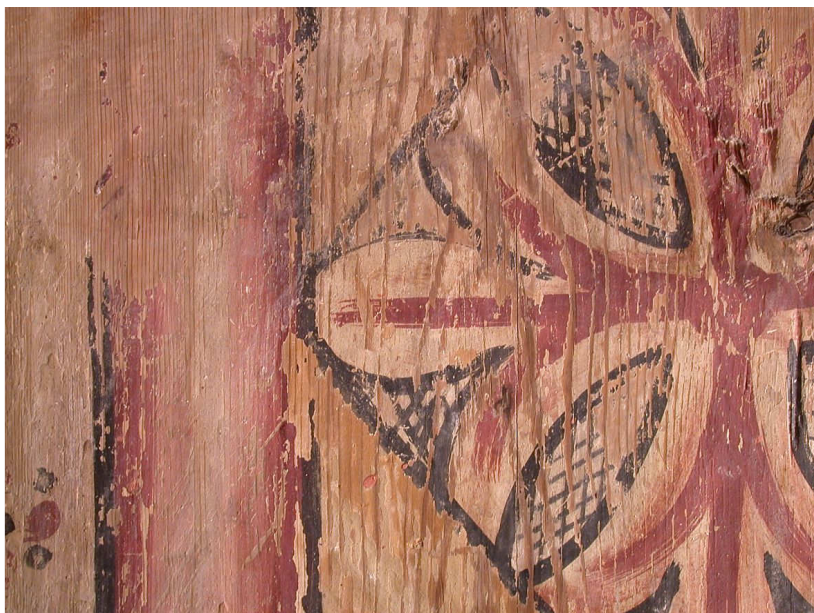
Bord D (maks.): H: 101 cm. B: 34 cm. D: 3,7 cm.

Malinglag

- Grunderingen er tynn og hvit. Den er vannløselig og basert på kritt og et organisk lim.
- Malinglagene er tynne og vannløselige, basert på pigmenter og et organisk lim.
- Antatt pigmentbruk:
 - Hvit: Kritt
 - Gul: Gul oker
 - Gulrød: Sinober, muligens med innslag av mønjerød
 - Dyprød: Jernoksyd
 - Svart: Trekull
- Det er gjort modelleringer i fargen bare på de røde rammekantene ytterst på bord A og D.
- Figurene er konturert med svart.

Tilstand

- Svært mye av malingen har skallet av, særlig strekene i rutenettet er dårlig bevart. Avskallingene følger også treverkets årringstruktur, ved at det er særlig mye avskalling langs vinterveden.
- Fuktighet har dannet mørke skjolder.
- Bord A hadde små dråper av stearinsøl, samt en spiker på nedre kant.
- Bord B har en spiker i øvre kant.
- Bord C har okergul overmaling langs øvre kant.
- Bord D har noe okergul og rød overmaling langs øvre kant.
- Det er søl av rødbrun oljemaling på øvre kant, og gul oljemaling på venstre kant.

Figur 12. Detalj av panel 2 som viser avskalling av maling.
Foto: NIKU, CSp 2007

Figur 13. Bord A øverst, og bord C nederst Foto: NIKU, CSp 2007

Figur 14. Bord B øverst, bord D nederst. Foto: NIKU, CSp 2007

3.3 Behandling

Panel 1 og 2 ble behandlet med samme metode som ble benyttet på veggene i stavkirka.

Rensing

Løst støv og spindellev ble fjernet med myk pensel før konsolideringen ble utført.

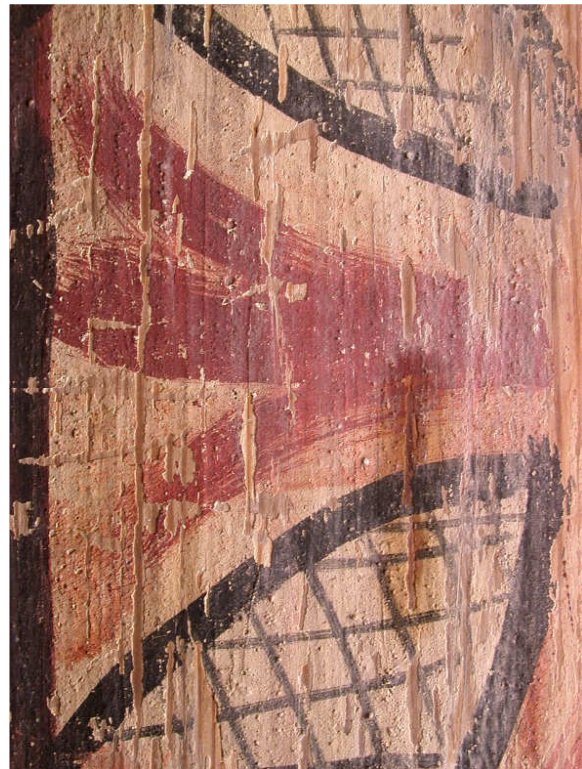
Konsolidering

Festing av løs maling ble utført med 2,5% størlim i vann. Limet ble varmet opp til 40-50C° og påført med pensel gjennom tynt japanpapir for at løs maling ikke skulle komme ut av posisjon, og overflødig lim ble fjernet med absorberende papir.

Metoden fungerte meget bra. Den løse og oppskallete malingen myknet og fikk nytt feste til treverket. Behandlingen hadde også en viss renseeffekt, idet noe overflatesmuss fulgte med da japanpapiret ble fjernet.

Figur 15. Detalj av panel 2 før konsolidering. Bildet viser rygger av oppskallet maling i treverkets fiberretning.

Figur 16. Detalj av panel 2 etter konsolidering. Den løse malingen er festet. Foto: NIKU, CSp 2007

3.4 Forslag til videre tiltak

Gamle spiker i panelene bør fjernes for å unngå rustflekker og for at panelene skal kunne ligge jevnt. Løse fliser i treverket bør limes. Disse tiltakene bør utføres av konservator.

Panelene er i for sårbar tilstand til at de bør monteres i stavkirka. Det anbefales at de oppbevares i utstillingsmontere hvor det er mulig å holde et mer stabilt oppbevaringsklima enn det som er mulig i kirka. I og med at Vest-Telemark Museum er kirkas nabo, er det nærliggende å overlate forvaltningen av disse middelalderlevningene til museet.¹³ Inntil eventuelle monterer er framskaffet, bør panelene fortsatt oppbevares liggende horisontalt i kjølig magasin. For å unngå nedstøving, bør de tildekkes med syrefritt silkepapir nå etter at den løse malingen er festet.

¹³ Det kan i denne sammenhengen ha betydning at panelene opprinnelig kommer fra Lårdal kirke. De ble plassert i Eidsborg i forbindelse med restaureringen i 1920-årene.

Figur 17. Konservator Christina Spaarschuh behandler middelalderpanelene i lokalene til Vest-Telemark Museum. Foto: NIKU, KSo 2007.

4 LITTERATUR

Anker, Leif & Havran, Jiri. 2005. *Middelalder i tre – stavkirker*. - Kirker i Norge. Bind 4. ARFO 2005

Eliassen, Georg. 1932. *Restaureringen av Eidsborg stavkirke*. - Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årsberetning for 1930.

Erdmann, Domenico. 1928. Håndskrevet innberetning datert 14.06.1928. Riksantikvarens arkiv.

Meyer, Johan. 1900. *Indberetning om arkitekt Johan Meyer og arkitekt Fred. Pettersens reiser sommeren 1899, samt om besiktigelse af Aardal kirke, Ryfylke, Moster og Hosanger kirker*. - Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årsberetning for 1899.

Stein, Mille. 2006. Upublisert befaringsrapport fra Eidsborg kirke av 18.12.2006. NIKU.

www.stavkirke.org